

Знання законів полягає не в тому, щоб пам'ятати їх слова, а у тому, щоб розуміти їх зміст.

Цицерон

§ 1. ПОНЯТТЯ І НЕОБХІДНІСТЬ ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА

Тлумачення права — необхідний і важливий елемент правореалізаційного процесу, зокрема в правозастосуванні. Перш ніж застосувати ту чи іншу норму права необхідно з'ясувати її реальний зміст, а в деяких випадках і роз'яснити. Тлумачення — це складна і багатоаспектна діяльність різних суб'єктів, яка має інтелектуально-вольовий характер і спрямована на пізнання і пояснення змісту правових норм.

Із приводу визначення і змісту тлумачення права в літературі існують різні думки. Одні автори розуміють під цим лише з'ясування, інші думають, що зміст тлумачення правових

норм складає їх роз'яснення, треті визначають тлумачення як єдність того й іншого. Переконливою, на наш погляд, є третя точка зору, оскільки впертому і другому випадку очевидний односторонній підхід.

Тлумачення правових норм — це складний вольовий процес, спрямований на з'ясування обсягу та точного змісту, який вміщений у нормі права і роз'яснення його для інших.

Цей процес складається з двох частин (елементів):

а) з'ясування змісту правових норм; / б) роз'яснення змісту норм права.

Тобто «інтерпретатор» спочатку з'ясовує зміст правової норми для себе, а потім із метою встановлення однакового розуміння і застосування роз'яснює зміст правового припису всім зацікавленим особам.

Перша частина цієї діяльності — *з'ясування*. Воно характеризує гносеологічну природу тлумачення, яке спрямоване на пізнання права. Тлумачення-з'ясування виступає як внутрішній процес мислення, що не виходить за межі свідомості самого інтерпретатора. Під час з'ясування інтерпретатор використовує різні способи і прийоми тлумачення, що забезпечують процес пізнання. З'ясування є необхідною умовою реалізації права у всіх формах: при дотриманні, виконанні, використанні та застосуванні.

Роз'яснення — друга частина єдиного процесу тлумачення права. Вона не завжди настає за з'ясуванням, проте є продовженням розумової діяльності на першому етапі. Цей бік діяльності щодо тлумачення адресований іншим учасникам відносин.

При роз'ясненні об'єктивуються результати першої частини процесу. Така об'єктивізація знаходить своє вираження у письмовій формі (офіційний акт, документ, правовий акт) або в усній (порада, рекомендації).

Таким чином, роз'яснення норм права є не що інше як пояснення і висловлювання змісту волі, яка відображена в нормативно-правових актах.

Взаємовідносини з'ясування, роз'яснення та акту тлумачення як основних елементів поняття тлумачення можуть бути охарактеризовані на практиці взаємозв'язком філософських категорій *змісту і форми*. При цьому з'ясування і роз'яснення — це безпосередня пізнавальна діяльність, процес її об'єктивізації зовні виступає у вигляді специфічного змісту поняття тлумачення. В той же час акт тлумачення — це форма, у межах якої пізнається і роз'яснюється зміст правових норм.

Тлумачення права, взяте в єдності його змісту (з'ясування і роз'яснення), виражається у встановленому акті, який служить оболонкою процесу пізнання й пояснення змісту юридичних норм.

Звідси тлумачення можна визначити як *інтелектуально-вольову діяльність щодо з'ясування і роз'яснення змісту норм права з метою їх найбільш правильної реалізації, яка знаходить відображення в особливому акті*.

Більш глибокий аналіз дозволяє охарактеризувати тлумачення права як *специфічну діяльність*, як особливе соціальне явище, як своєрідний фактор правової культури, момент існування і розвитку права, необхідну умову правового регулювання.

Необхідність тлумачення як процесу має місце і в деяких інших сферах людської діяльності, коли текст не може бути доступний, зрозумілий без відповідних операцій щодо інтерпретації термінів, мовних знаків (переклад текстів з однієї мови на іншу, інтерпретація нотних знаків, хімічних формул та ін.).

На відміну від інших видів тлумачення, тлумачення права — особлива діяльність, його *специфіка обумовлена* цілою низкою факторів:

по-перше, ця діяльність пов'язана з інтерпретацією не довільних письмових джерел, а правових актів. Об'єктом її є право — специфічна реальність, яка наділена особливими ознаками, властивостями, принципами функціонування;

по-друге, тлумачення в праві має за мету реалізацію правових приписів;

по-третє, в установлених законом випадках ця діяльність здійснюється компетентними державними органами;

по-четверте, реалізація тлумачення, коли йому необхідно надати обов'язкового значення, закріплюється у спеціальних правових (інтерпретаційних) актах.

Особливий характер тлумачення у праві вимагає не тільки специфічних способів і технологій тлумачення, а й відповідного методологічного підходу.

Перш за все потрібно мати на увазі подвійну природу цього явища.

Право в силу притаманної йому формальної визначеності вміщено в актах — формальних, письмових джерелах. Із цих позицій тлумачення права відрізняється від тлумачення інших письмових документів. У всіх випадках читання будь-якого тексту зводиться до оволодіння цим текстом, до розуміння змісту, що міститься в ньому, тими, хто його читає. Проте слід мати на увазі, що коли б тлумачення в праві зводилось тільки до розуміння текстів правових актів, воно б не мало особливого значення.

Особливістю права є його дійовий характер. Норми права живуть, коли вони виконуються, реалізуються в поведінці людей. Однак реалізація формального правового імператива можлива лише у випадку розуміння адресатом його змісту, переходу його у внутрішнє бажання, свідомість індивіда. Не випадково для права характерна презумпція знання закону — припущення, що суб'єкти права, його адресати «знають» (тобто, усвідомлюють, розуміють) зміст правових приписів. А не неминуче зумовлює їх тлумачення.

Звісно, що з'ясування змісту правових приписів можливе і поза зв'язком із їх реалізацією. Таким є наукове тлумачення стародавніх джерел права (законів Хаммурапі, «Руської Правди»). Проте таке з'ясування текстів нормативних актів нічим не відрізняється від розуміння змісту інших письмових джерел. Наприклад, закони XII таблиць. Цю стародавню пам'ятку римського права вивчають і розуміють не за текстом самого акта, а за цитатами й переказами більш пізніх авторів. Таке тлумачення не може бути охарактеризовано як специфічна діяльність юристів.

Суть тлумачення як специфічної діяльності полягає в особливостях самого права як суспільного явища. Ці властивості такі, що викликають необхідність тлумачення. Це — нормативність, загальнообов'язковість, системність, формальна визначеність, державний примус.

Основу права складають норми — правила загального характеру. Причому нормативність права особливого роду, бо це рівний масштаб, який застосовується до фактично нерівних людей. Оскільки закон загальний, а випадок, до якого він застосовується — одиничний, суб'єкти, які його реалізують — індивідуальні, то необхідне тлумачення загальної норми, виявлення того, чи можливе використання її в конкретному випадку і стосовно конкретних суб'єктів.

Право — це специфічне суспільне явище, що має свої закономірності розвитку, форми прояву і реалізації, структуру конструкцій, принципи, способи, типи регулювання та ін. Зазначені особливості водночас вимагають особливої діяльності щодо з'ясування змісту права. Мова йде не тільки про тлумачення розуміння спеціальних юридичних термінів, а й про врахування особливостей правового регулювання.

Необхідність тлумачення в праві викликана і можливими протиріччями між його формою і змістом. Зміст права знаходить своє вираження в нормативно-правових актах, які не завжди правдиво відображають волю законодавця. Низький рівень юридичної техніки, недоліки технічного порядку призводять до проблем, протиріч, викривлення змісту права. В подібних випадках тлумачення — умова пізнання справжнього змісту юридичних приписів.

У літературі висловлювалась думка, що тлумаченню повинні піддаватись тільки

незрозумілі норми. Зрозумілі ж не вимагають тлумачення. Такий підхід, на нашу думку, є спірним. Адже для визначення, чи є та чи інша норма зрозумілою, потрібно її з'ясувати, розтлумачити.

Тлумачення норм права обумовлено двома факторами.

По-перше, необхідністю і потребами правозастосувальної діяльності державних та інших уповноважених суб'єктів.

По-друге, потребами навчального процесу в юридичних вузах і юридичної науки, що аналізує й узагальнює правові поняття.

У процесі тлумачення нормативно-правових актів встановлюється значення нормативних приписів, їх основна мета і соціальна спрямованість, місце в системі правового регулювання.

Тлумачення не вносить і не може внести поправки, доповнення чи зміни в правові норми. Воно має на увазі дослідження існуючого конкретного правового припису. Тож зрозуміло, що орган, який здійснює тлумачення, не може не враховувати як умов, у яких застосовується правова норма, так і її вплив на суспільну свідомість. Однак не означає, що в процесі тлумачення, посилаючись на зміни умов виникнення нових потреб соціально-економічного і господарського розвитку, можна відходити від точного змісту правових норм, надавати нормам такого змісту, який би мав зовсім інше значення, ніж той, який вкладений у них законодавцем.

Розрізняють тлумачення *індивідуального* і *загального правового регулювання*.

Тлумачення актів індивідуального правового регулювання виражається у встановленні оригінального змісту, який є в конкретних рішеннях і констатаціях. Воно завжди стосується одиничних конкретних суспільних відносин і здійснюється як самим органом, який прийняв рішення щодо тієї чи іншої юридичної справи, так і іншими особами.

Тлумачення актів загального правового регулювання передбачає у першу чергу виявлення оригінального змісту і призначення, які є в них нормативних приписах, їх зв'язків і способів єднання, юридичної сили і природи.

§2. ВИДИ ТЛУМАЧЕННЯ

Залежно від тих або інших критеріїв розрізняють такі *види тлумачення правових норм: тлумачення за суб'єктами та за обсягом.*

Тлумачення за суб'єктами. Діяльність щодо роз'яснення норм права — друга сторона процесу тлумачення. Залежно від юридичних наслідків, до яких призводить роз'яснення, розрізняють: *офіційне і неофіційне тлумачення.*

Офіційне тлумачення дається уповноваженими нате суб'єктами — державними органами, посадовими особами — і закріплюється у спеціальному акті, що має загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів, які реалізують ні норми права.

Офіційне тлумачення правових норм за характером і юридичними наслідками поділяється «Я два види — нормативне (загальне) і казуальне (індивідуальне).

Нормативне (загальне) тлумачення не призводить до створення нових правових норм, воно лише з'ясовує і роз'яснює зміст існуючих. Суть його полягає в тому, що воно є загальнообов'язковим для всіх суб'єктів суспільних відносин і використовується багато разів.

Нормативне тлумачення застосовується у випадках, коли норми не досить досконалі за своєю формою, мають різне текстове розуміння, невірну й суперечливу практику їх застосування. Воно покликано забезпечити одноманітність в розумінні і застосуванні норм права.

Серед офіційного нормативного тлумачення необхідно виділити *аутентичне, легальне і відомче*.

Аутентичне тлумачення проводиться тим органом, який створив цю норму права. Воно є найбільш компетентним і авторитетним, оскільки орган, який створив правову норму, може найбільш точно розкрити її зміст. Зрозумілим є і те, що будь-якого спеціального дозволу для тлумачення власних актів йому не потрібно. Він робить це в силу своєї компетенції.

Суб'єктом такого тлумачення може бути, наприклад, Верховна Рада України.

Юридична практика знає й інший вид нормативного роз'яснення — *легальне тлумачення*. В цьому випадку тлумачення правових норм дається спеціально па те уповноваженим органом (наприклад, тлумачення, яке дається в постановах Пленуму Верховного Суду). На Конституційний Суд України відповідно до Конституції України покладено обов'язок вирішення питання про відповідність законів та інших нормативно-правових актів (актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим) Конституції України, а також офіційне тлумачення Конституції та законів України (ст. 147, 150).

Відомче тлумачення — здійснюється керівництвом центрального органу того чи іншого міністерства, комітету, відомства, коли воно дає офіційну відповідь на запити підвідомчих установ і підприємств із приводу трактування і застосування окремих положень нормативних актів. Його сила обмежується сферою діяльності відповідного міністерства, комітету, відомства.

Казуальне тлумачення — це таке тлумачення, коли норми права роз'яснюються щодо конкретної справи, тобто уточнюються суб'єктивні права й обов'язки та інші юридичні факти й обставини в рамках конкретних правовідносин. Воно поширює свою дію тільки на конкретну ситуацію, хоча і може враховуватись при вирішенні аналогічних справ. Найбільш поширене таке офіційне тлумачення в рішеннях Верховного Суду України щодо конкретних справ. Казуальне тлумачення є обов'язковим для осіб, стосовно яких воно приймається. Казуальне тлумачення може бути судовим і адміністративним. Наприклад, Верховний Суд України, розглядаючи цивільну справу про визнання дійсним договору довічного утримання та про визнання права власності на житловий будинок, роз'яснив, що договір довічного утримання підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню. Недодержання нотаріальної форми, якщо відсутні підстави, передбачені ч. 2 ст. 47 Цивільного Кодексу, тягне за собою недійсність угоди.

Неофіційне тлумачення — це роз'яснення норм права, яке дається не уповноваженими суб'єктами, й тому позбавлене юридичної сили і не може викликати юридичних наслідків. Сила і значення неофіційного тлумачення в переконаності, обґрунтованості, науковості, в авторитеті тих суб'єктів, якими воно дається. Воно може виражатися в усній або письмовій формі. Його також поділяють на *доктринальне, компетентне й буденне*. Його суб'єктами можуть бути громадяни, вчені-юристи, практичні працівники, наукові, громадські організації.

Доктринальне (наукове) тлумачення — це наукове роз'яснення правових актів, змісту і цілей правових норм, яке здійснюється в ході наукового аналізу права в монографіях учених, науково-практичних коментаріях, на лекціях, конференціях. Його значення визначається переконливістю й авторитетом тих суб'єктів, які здійснюють це тлумачення. Базується воно на знаннях закономірностей впливу права на суспільні відносини, створення законодавства, на узагальненні практики застосування правових норм. Таке тлумачення здійснює значний вплив на правове життя суспільства.

Доктринальне тлумачення може бути *систематизоване і несистематизоване*.

Систематизоване тлумачення — це більш високий ступінь наукової розробки питань права.

Несистематизоване тлумачення виражається у наукових гіпотезах, ідеях, що потребують перевірки, додаткової аргументації, приведення до системи, зокрема шляхом організації дискусій, конференцій та ін.

Компетентне (професійне) тлумачення дається фахівцями-юристами і ґрунтується на професійних знаннях у галузі права, як правило, юристів-практиків: посадових осіб державного апарату, прокурорів, суддів, адвокатів, працівників юридичних служб, редакцій юридичних видань, радіо і телебачення, що ведуть спеціальні юридичні огляди та здійснюють консультації.

Буденне— це тлумачення норм права, яке може здійснювати будь-який суб'єкт права. Його точність залежить від рівня правової культури суб'єкта, життєвого досвіду, фактів повсякденного життя. Причому від характеру такого «життєвого» тлумачення в більшості залежить стан законності, оскільки він є базою юридичної діяльності громадян, їх правомірної поведінки. Особливо це чітко проявляється під час проведення всенародних обговорень проектів тих чи інших нормативно-правових актів, референдумів. Таке тлумачення має велике значення для дотримання громадянами заборон, виконання юридичних обов'язків, а також при здійсненні ними суб'єктивних прав.

Тлумачення за обсягом. Тлумачення правових норм має за мету з'ясувати дійсний зміст норми, що мав на увазі сам законодавець. Свою волю він формулює мовними засобами. Тому зовнішнє вираження його волі може не завжди збігатися з її справжнім змістом.

Результатом тлумачення повинна бути однозначність і повна ясність змісту норми права. Особливість тлумачення за обсягом обумовлена його зв'язком з кінцевим результатом і з'ясування і роз'яснення змісту правових норм, від яких залежить практичний ефект тлумачення. Використання цих способів тлумачення обумовлюють обсяг тлумачення. Тлумачення за обсягом — це з'ясування співвідношення буквального тексту і дійсного змісту юридичних норм.

Залежно від співвідношення між текстуальним вираженням правової норми та її дійсним змістом розрізняють тлумачення буквальне, розширювальне та обмежувальне.

Буквальне тлумачення — найбільш типовий ВИД тлумачення, при якому дійсний зміст правової норми відповідає буквальному тексту — «букві» закону; «дух» і «буква» закону збігаються. Наприклад, ст. 129 Конституції України зазначає, що «Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підпорядковуються лише закону...» Як бачимо, зміст і письмовий виклад цієї норми співпадають.

Проте так буває не завжди. В силу об'єктивних чи суб'єктивних причин словесне вираження волі законодавця і фактичний зміст цієї волі, яка виражена у правовій нормі, можуть не збігатися. У таких випадках як виняток, можуть застосовуватися розширене чи звужене тлумачення.

Розширене тлумачення — це таке тлумачення, **при** якому дійсний зміст норми права стає ширшим, ніж буквальний текст; «дух» закону **ширший** за його «букву».

Це означає, що норма права викладена дуже лаконічно, і необхідні додаткові засоби, щоб правильно зрозуміти її зміст. Наприклад, за договором доручення (ст. 386 ЦК України) одна сторона (повірений) зобов'язується виконувати від імені й за рахунок іншої сторони (довірителя) певні юридичні дії. В цьому випадку розширеному тлумаченню підлягають терміни «повірений» і «довіритель», оскільки не вказано, хто може бути ними. Такому ж тлумаченню підлягає термін «певні юридичні дії», тобто дії, передбачені Цивільним Кодексом України відповідно до правоздатності й дієздатності суб'єктів цього договору. Розширене тлумачення потрібно здійснювати тоді, коли дається незавершений перелік обставин, умов реалізації норм права. Такий перелік, як правило, завершується виразами «і тому подібне», «інші», «в аналогічних випадках».

Розширене тлумачення можливе і без відповідної вказівки в законі. Зокрема, ст. 442 ЦК України передбачає відповідальність за шкоду, «заподіяну громадянину незаконними діями державних і громадських організацій, а також службових осіб...» Чи будуть відшкодовані збитки, якщо шкода заподіяна не громадянину, а іноземцю або особі без

громадянства? На нашу думку, тут слову «громадянин» потрібно надавати розширеного тлумачення.

Обмежувальне тлумачення відбувається тоді, коли зміст норми права вужчий за її буквальне значення. Наприклад, ст. 23 Кодексу про шлюб та сім'ю України зазначає, що «майном, нажитим за час шлюбу, подружжя розпоряджається за спільною згодою...» Проте трапляються випадки, коли подружжя, не розриваючи шлюбу, проживають окремо. Чи буде за таких обставин нажите ними майно спільною власністю*? В цьому випадку необхідно норму права тлумачити обмежувальним способом (а саме, будь-яке майно, нажите під час шлюбу, є спільною власністю).

Як бачимо, норми права, як правило, тлумачаться буквально. Що ж до обмежувального, розширеного тлумачення, то вони є винятком з загального правила. Зрозуміло, що ці види тлумачення є результатом недосконалості законодавства, наявності прогалин, незрозумілих формулювань тощо.

§ 3. СПОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ

Спосіб тлумачення — це сукупність прийомів і засобів, які дозволяють з'ясувати зміст норми права і вираженої в ній волі з метою їх реалізації. Кожен із

них відрізняється від іншого своїми специфічними особливостями і засобами з'ясування змісту правової норми.

Основні способи тлумачення: граматичний, логічний, системний, історико-політичний, телеологічний, спеціально-юридичний.

Граматичний спосіб тлумачення — це з'ясування змісту правової норми шляхом граматичного аналізу її словесного формулювання на підставі лексичних, морфологічних, синтаксичних норм мовознавства. Іноді це тлумачення називають «словесним», «філософським», «мовним», «текстуальним». Усі ці терміни хоч і близькі, але за своїм змістом різні. Наприклад, термін «текстуальне» вказує скоріше на об'єкт, а не на спосіб тлумачення. В окремих випадках спеціалісти пропонують вживати термін «мовний спосіб тлумачення». Такий підхід, на нашу думку, не зовсім вдалий, тому що всі способи і види тлумачення здійснюються засобами мови. У зв'язку з цим доцільно зберегти назву цього способу тлумачення як «граматичний».

Цей спосіб тлумачення вимагає від інтерпретатора знання державної мови, оскільки законодавець у процесі правотворчої діяльності використовує офіційну державну мову, яка склалася історично й офіційно закріплена в Конституції України (ст. 10).

Та, на жаль, виходить навпаки: створення термінів за власним мовним досвідом, звичкою чи навіть інтуїцією стало «справою мільйонів». Результат не забарився: сьогодні синонімія, тобто паралельне використання двох і більше слів для позначення того самого поняття — звичне явище в українській правничій термінології. Вони мирно співіснують, навіть у межах одного правничого тексту. Наприклад, «вогнепальна зброя» та «вогнестрільна зброя», «крайня необхідність» та «крайня потреба», «строк» і «термін» тощо. Як бачимо, проблема існує, а тому інтерпретатор повинен знати добре синтаксис, морфологію, літературну мову, практику слововживання. Крім того, інтерпретатор повинен знати і розуміти правничу термінологію, теорію права і окремих галузей права.

Слід мати на увазі, що, окрім викладених вище питань розбудови правничої терміносистеми, якнайактивнішого вирішення потребує і проблема унормування українського правопису.

Разом із тим фахівцями, які вивчали проблеми тлумачення норм права, сформульовані деякі загальні правила граматичного тлумачення¹. До них необхідно віднести такі правила:

—словам і формулюванням нормативно-правових актів слід надавати того значення, яке вони мають у літературній мові, якщо немає підстав для іншої їх інтерпретації;

—значення терміну, встановленого законодавством для однієї галузі права, не можна поширювати на інші галузі;

—якщо в законі не визначено тим чи іншим способом значення юридичних термінів, то їм слід надавати того значення, в якому вони встановлюються у юридичній практиці й науці;

—ідентичним формулюванням у рамках одного і того ж акту не можна надавати різного значення, якщо цей акт не передбачає іншого;

—не треба без належних підстав різним термінам надавати одного і того ж значення;

—словам і виразам нормативно-правових актів потрібно надавати того значення, в якому вони вживаються в період їх видання;

—слід враховувати сучасні тенденції розвитку правової системи, що дістануть відображення і в термінології нормативно-правових актів;

—з метою ліквідації синонімії для позначення одного поняття пропонується тільки один термін, який найбільш точний за змістом та природний за формою;

—перевагу слід віддавати українським словам, найбільш відповідним за формою та

чіткими за змістом.

Логічний спосіб тлумачення. Цей спосіб тлумачення полягає в тому, що тлумачення правового акта *здійснюється з використанням різних логічних прийомів, законів формальної логіки.*

Якщо граматичне тлумачення має своїм завданням з'ясувати буквальний зміст того, що закріплено безпосередньо в тексті, то логічне має за мету, застосовуючи правила формальної логіки, виявити те, що законодавець прагнув висловити в тексті закону, але не висловив. Зрозуміло, що для цього інтерпретатор повинен знати закони логіки, різні логічні прийоми, зокрема:

1. *Логічні перетворення.* Вони виникають із особливостей мовного формулювання норм права. Наприклад, у ч. 1 ст. 186 К К України зазначено: «Відкрите викрадення чужого майна (грабіж) карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на строк до чотирьох років». Цю статтю потрібно тлумачити таким чином, що покаранню підлягає не сам грабіж, а суб'єкт, який його здійснив. Тому необхідно провести логічне перетворення і сказати, що не просто особа, а всяка осудна особа, яка вчинила це правопорушення, підлягає покаранню за ч. 1 ст. 186 КК України.

Крім того, норма права не може бути описовою, в ній знаходять відображення заборони, дозвіл, обов'язок тощо. Тому, зробивши логічне перетворення, ми будемо мати таке: «Всяка осудна особа, яка вчинить відкрите викрадення майна, буде зобов'язана понести покарання згідно зі ст. 186, ч. 1 КК України».

Необхідність логічних перетворень пояснюється внутрішньою структурою правової норми. Іноді внутрішня структура норми права не збігається із зовнішньою формою, яка виражена у статті нормативного акта.

Звичайно, що ці процеси відбуваються легко тоді, коли суб'єкт застосування норм права має досвід, знання і вміння інтерпретувати норми права.

2. *Виведення норм із норм.* Це по суті логічний розвиток норм. Потрібно розрізняти логічний розвиток як прийом тлумачення і як прийом конструювання норм у випадку

прогалин у праві. За цими правилами більш конкретна норма виводиться із загальної норми. Наприклад, якщо суб'єкт А знаходиться в умовах Б, то повинен здійснювати дії С.

На основі цього можна вивести такі правила тлумачення: кому заборонена дія, тому заборонена і дія, що призводить до цієї цілі; кому заборонена дія, тому заборонена і дія, до якої вона призводить, якщо не можна досягти її іншим шляхом; хто уповноважений щодо цілі, той уповноважений і щодо дії, якщо вона не може бути досягнута іншими діями, і навпаки. Разом із тим одна й та ж дія може бути досягнута різними засобами і діями.

3. *Висновки «a fortiori»* (лат. — тим більше, поготів). Ці висновки складаються із двох правил: а) хто уповноважений або зобов'язаний до більшого, той уповноважений або зобов'язаний до меншого; б) кому заборонено менше, тому заборонено і більше. Ці правила запозичені з римського права і традиційно їх відносять до логічного тлумачення. Інтерпретатор при цьому зобов'язаний керуватись тими ж оцінками, що і суб'єкт правотворчості.

4. *Висновки із понять*. Тлумачення вимагає знань на рівні понять із їх аналізом. Поняття, як логічна форма, має певні логічні зв'язки, що містять зв'язки елементів власного змісту, зміст цього поняття з його обсягом і з іншими поняттями. Ознаки змісту складають певну понятійну єдність.

Поняття є синтетичною формою мислення і складніше за судження і умовивід. Поняття — це скорочені судження. Тому при інтерпретації відбувається процес навпаки — розгортання його до детальних суджень. При цьому відбуваються аналіз і синтез поняття, співвідношення його з іншими поняттями, операції, індукції, умовивід.

5. *Висновки за аналогією*. Аналогія може виступати не тільки як засіб застосування правових норм при прогалині в праві, а й як прийом тлумачення. Інтерпретатору надається право розширити певні ознаки і факти. Наприклад, у законодавстві дається перелік подій стихійного лиха: заноси, землетруси, повені та ін. У цьому випадку перелік стихійних подій можна доповнити, якщо вони виникли вжитті і не зазначені у статті нормативного акта. Тобто провести аналогію в процесі тлумачення.

6. *Висновки від протилежного*. Це правило побудоване за логічним законом протиріччя.

Наприклад, два протилежних судження не можуть бути істинними, одне із них обов'язково буде неправильним. Інтерпретатор повинен з'ясувати й усунути неправильне судження.

7. Використовується такий прийом, як *доведення до абсурду*. Наприклад, при аналізі поняття «джерело підвищеної небезпеки» можна визнати таким не тільки автомобіль, а й велосипед, гужовий транспорт. У цьому випадку помилковість тези доказується шляхом доведення її до абсурду.

Системний спосіб тлумачення. Цей спосіб обумовлено самою системою права. Системність обумовлює з'ясування змісту конкретних норм шляхом зіставлення їх з іншими нормами. Норми права не існують незалежно одна від одної, тому для глибокого і всебічного з'ясування змісту норми недостатньо її внутрішнього аналізу, а потрібне дослідження її змісту, зв'язків з іншими нормами. Наприклад, нам потрібно розтлумачити норму права, яка міститься в ч. 2 ст. 296 КК України. Читаємо: «Ті самі дії, вчинені групою осіб». Виникає питання, які ж це «ті самі дії»? Звернемося до ч. 1 цієї ж статті КК України. В ній вказано на них. Йдеться про хуліганство, тобто грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується зухвалістю чи винятковим цинізмом. Для того, щоб відокремити хуліганство, яке карається в кримінальному порядку, від дрібного хуліганства, яке карається в адміністративному порядку, слід зіставити ст. 296 КК України і Постанову Пленуму Верховного Суду України «Про посилення відповідальності за хуліганство», яка визначає дії, що складають дрібне хуліганство.

Для з'ясування змісту ст. 296 КК України стосовно суб'єкта хуліганства потрібно звернутись до ст. 22 КК України, де зазначено, що суб'єктом хуліганства є особа, яка досягла 14-ти років.

Як бачимо, такий спосіб найбільш повно проявляється при зіставленні норм загальної частини галузі права з особливою частиною.

Історико-політичний спосіб тлумачення. За допомогою цього способу ми встановлюємо зміст норми права, виходячи із соціально-економічних і політичних умов прийняття нормативно-правових актів. При цьому інтерпретатор посилається на факти, пов'язані з історією виникнення норм, які підлягають тлумаченню. Таке тлумачення необхідне в умовах, коли закони застаріли і не відображають об'єктивних умов часу їх застосування.

Цей спосіб тлумачення дозволяє аналізувати різні джерела, що знаходяться за межами права: матеріали обговорення і прийнятні проектів нормативних актів, початкові проекти, матеріали всенародного обговорення, різні виступи, думки тощо.

Історико-політичний спосіб тлумачення дозволяє виявити такі правові норми, які хоч і формально не скасовані, але фактично вже не діють, тобто відсутні ті суспільні відносини, які регулювала норма.

Все це сприяє більш точному встановленню змісту правової норми.

Телеологічне (цільове) тлумачення виражається в аналізі суті правової норми шляхом з'ясування її мети.

Спеціально-юридичне тлумачення — з'ясування змісту норми, яка містить юридичну термінологію, розуміння конструкції норми з точки зору юридичної науки, техніки, практики. Таке тлумачення передбачає дослідження техніко-юридичних засобів і прийомів вираження волі законодавця. Воно розкриває зміст юридичних термінів, конструкцій тощо. Це обумовлено тим, що у сфері законодавчої стилістики існує своя «мова» законів як особливий стиль викладення. Перш за все це терміни і конструкції, специфічні для законотворчості. Тому, щоб правильно здійснити правову кваліфікацію обставин справи, дати їм юридичну оцінку, необхідно розкрити своєрідність «мови» законів, тобто з'ясувати зміст власне юридичних понять, категорій, конструкцій.

Цей спосіб обумовлений і тим, що наука може формулювати нові юридичні поняття і категорії, що використовуються законодавцем. Інтерпретатор вимушений звертатися до наукових джерел, де знаходить готовий аналіз тих чи інших термінів норм права, оціночних понять (тяжкі наслідки, неустойка, штраф та ін); що впливають на практику рішень конкретних справ.

Герменевтичне тлумачення (юридична герменевтика) — визначення змісту при встановленні та реалізації норми права, засноване на знанні онтологічної технології, таких понять, як зміст, двозначність або багатозначність, символ, знак тощо. Герменевтичне тлумачення — це тлумачення у вузькому розумінні, що означає інтерпретацію глибинної семантики (значенневого боку мови, окремих частин слів і

частин слова), тобто символізму¹, на рівні *ідеї, тексту, промови*:

•символізм на рівні *ідеї* де характерний для герменевтики законотворчості — розуміння *ідеї* закону і її втілення в законі;

•символізм на рівні *тексту і мови* характерний для герменевтики правозастосовної діяльності:

— це, насамперед, розуміння тексту закону, тому що правова ідея, реалізована в процесі правотворчості у формі того чи іншого закону, фіксується за допомогою тексту й у вигляді тексту закону доводиться до правозастосувача, який *повинен дешифрувати знаковий ряд (текст)*, базуючись на припущенні про його двозначність, і реалізувати на практиці;

— це розуміння промови адвоката, судді й інших учасників процесу в суді, де промова виступає носієм правової інформації (приведення аргументів, тлумачення доказів опонента тощо). У судовому процесі, наприклад, спостерігається конфлікт різноманітних інтерпретацій одного і того самого положення закону, оцінки одних і тих самих доказів, кваліфікацій однієї і тієї самої події, тобто відбувається вкладання множини змістів у той же самий зміст. Правозастосовувач повинен *дешифрувати звуковий ряд (промову)*, базуючись на припущенні про його двозначність, стосовно до юридичної ситуації.

На практиці спостерігається парадоксальна ситуація, коли законодавець домагається однозначності тексту, вищі судові органи держави зацікавлені в забезпеченні однаковості при тлумаченні закону, а правозастосувач намагається використовувати його неоднозначності (похибки, прогалини тощо) на свою користь, нерідко підмінюючи зміст закону своїм тлумаченням. Відбувається конфлікт інтерпретацій законодавця і правозастосовувача.

Визнання професіоналізму юриста залежить від *герменевтного тлумачення* уміння вибрати і реалізувати з множинності змістів правової норми той, що закладений законодавцем. Правова герменевтика саме вивчає проблему множинності змістів, коли символ розуміється як структура значення, в якому один зміст (первинний, буквальный) означає одночасно й інший зміст (непрямий, вторинний), що досягається через перший. У

тексті закону є чимало символічних понять, що потенційно інтерпретуються. Пошук змісту правової норми — головне призначення її застосовувана, який повинен володіти, крім інших глибоких знань, умінням використовувати "значущі розриву змісту" правової норми з метою обертання правової ситуації на свою користь. За допомогою юридичних термінів розкривається і вирішується конкретна ситуація, уточнюється, засвоюється, а в окремих випадках — корегується неточне і неповне уявлення про правильне рішення

2

.

У процесі тлумачення правових норм можуть враховуватись логіко-семантичні форми результату тлумачення: критерії істинності й правильності результатів тлумачення; обсяг тлумачення; обов'язковість тлумачення та інші питання.

§ 4. ФУНКЦІЇ ТЛУМАЧЕННЯ

Тлумачення як специфічна юридична діяльність має важливе значення для правового регулювання, є необхідною умовою існування і розвитку українського права. Воно виконує такі функції:

1. *Пізнавальна функція.* Вона впливає з самого змісту, сутності тлумачення, під час

якого суб'єкти пізнають право, зміст правових приписів.

2. *Конкретизуюча функція.* При тлумаченні правові приписи, як правило, конкретизуються, уточнюються з урахуванням конкретних обставин.

3. *Регламентуюча функція.* Тлумаченням у формі офіційного роз'яснення неначе завершується процес нормативної регламентації суспільних відносин. Це означає, що громадяни й організації, а також органи держави і посадові особи, які застосовують право, повинні керуватися не тільки юридичними нормами, а й актами їх офіційного тлумачення.

4. *Правозабезпечувальна функція.* Деякі акти тлумачення видаються для забезпечення єдності та ефективності правозастосовчої практики. Таким є, наприклад, роз'яснення Центральної виборчої комісії щодо порядку застосування норм закону про вибори.

5. *Сигналізаційна функція.* Тлумачення нормативних актів дозволяє виявити їх недоліки технічного й юридичного характеру. Це є «сигналом» про необхідність удосконалення норм.

У кінцевому підсумку тлумачення як юридична діяльність є запорукою забезпечення законності і підвищення ефективності правового регулювання. В сучасних умовах його актуальність значно зростає. Це пояснюється тим, що в останні роки українське законодавство ґрунтовно оновилося, у ньому з'явилися нові норми і навіть галузі права (наприклад, екологічне, космічне право). Правотворчість сьогодні здійснюється на інших принципах, застосовуються нові юридичні терміни і конструкції, цілком інший тип регулювання. В законодавчій практиці все ширше використовується зарубіжний досвід. У цих умовах тлумачення і повинно відігравати свою місію як важливий інструмент пізнання, реалізації і удосконалення права.

Інтерпретаційні акти. Щоб отримати обов'язковий характер, результати офіційного тлумачення повинні бути формально закріплені. Для цього існують інтерпретаційні акти (акти тлумачення), які можна визначити як *правові акти компетентних державних органів, що вміщують результати офіційного тлумачення.*

В першу чергу слід відзначити, що ці акти є правовими. Вони видаються компетентними державними органами і мають обов'язковий характер, формально закріплені, їх реалізація забезпечується державою. В цьому полягає їх схожість з іншими правовими актами (нормативними і казуальними). За іншими ознаками інтерпретаційні акти суттєво відрізняються від нормативних і правозастосовчих.

1. Інтерпретаційні — правові акти, що мають нормативний характер, є загальнообов'язковими для всіх суб'єктів суспільних відносин, оскільки вони виходять від імені держави. Акти казуального тлумачення мають обов'язковий характер тільки для конкретної ситуації або справи.

2. Ці акти мають певну форму, як і інші правові акти: постанови, укази, накази, положення, інструкції.

3. Такі акти мають певну систему й ієрархічність. Вони мають різну юридичну силу, яка визначається юридичною силою суб'єктів їх видання.

4. Ці акти не замінюють нормативно-правових актів, а є лише допоміжними правовими актами, спрямованими на розуміння змісту норм права при їх застосуванні.

5. Такі акти діють протягом часу дії нормативно-правових актів. Вони можуть скасовуватись і змінюватись залежно від конкретних ситуацій, утому числі без зміни нормативно-правових актів.

6. Інтерпретаційно-правові акти мають письмову форму вираження і публікуються в офіційних джерелах. Наприклад, інтерпретаційні акти Верховного Суду України видаються у формі постанов Пленуму Верховного Суду і публікуються в «Бюлетенях Верховного Суду України». Конституційний Суд видає свої акти у формі висновків та рішень, що публікуються у «Віснику Конституційного Суду України».

Інтерпретаційні акти можна класифікувати за різними критеріями:

1. За юридичною значимістю розрізняють акти нормативного і казуального тлумачення.

Акти нормативного тлумачення поширюють свою дію на невизначене коло суб'єктів і розраховані на застосування кожний раз, коли реалізується норма, що тлумачиться. В цьому розумінні вони носять загальнообов'язковий характер.

Казуальні акти відносяться до конкретного випадку і стосуються конкретних осіб; з цієї точки зору їх можна назвати індивідуальними.

2. За суб'єктами їх прийняття можуть бути: акти тлумачення законодавчих, виконавчих, судових органів влади.

3. Залежно від того, хто видав акт тлумачення і нормативно-правовий акт, вони можуть бути аутентичними та легальними. Якщо акт приймає і тлумачить один і той самий суб'єкт, тоді це аутентичне (авторське) тлумачення.

Якщо норму права тлумачить суб'єкт, який на це уповноважений і якому це право делеговано (дозволено) законом (наприклад, Конституційний Суд України дає офіційне тлумачення Конституції України), це легальне тлумачення.

4. За галузевою приналежністю норми, яка тлумачиться, розрізняються акти тлумачення кримінального, конституційного, адміністративного, цивільного права тощо.

5. Залежно від сфери дії: акти тлумачення можуть діяти на території всієї держави і мати локальний характер.

Усе сказане дозволяє зробити висновок, що тлумачення права і його результати відіграють важливу роль у правореалізаційному процесі. Воно завершує процес правового регулювання суспільних відносин і робить правові норми готовими до реалізації різними суб'єктами.